
FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

A cári genealógia fokozatainak könyve

(a továbbiakban *Fokozatok Könyve*) az 1560-as évek elején keletkezett, és a leggrandiózusabb azon munkák közül, amelyek az orosz történelem értelmezése révén igyekeztek legitimálni a moszkvai uralkodók hatalmát. A mű akkoriban nem jelent meg nyomtatásban, hiszen a könyvnyomtatás Oroszországban a XVII. század közepéig jelentéktelen maradt (mindössze csak egy nyomdagép létezett a metropolitai/ (1589 után) pátriárkai hivatalban), mégis igen nagyszámú kézírata keletkezett a másolásnak köszönhetően, jelentősége pedig a kéziratokon kívül jól lemérhető azokon a későbbi műveken, amelyekre közvetlenül vagy közvetve hatott.

A kutatók többsége mindeddig arra a kiadásra volt utalva a *Fokozatok Könyve* tanulmányozásában, amelyet *P. G. Vaszenko* jelentett meg egy évszázaddal ezelőtt két kötetben (Szentpétervár, 1908–1913.) az Orosz Évkönyvek Teljes Gyűjteménye sorozat 21. kiadványaként. Azóta egyrészt újabb kéziratok kerültek elő (1977, 2001), amelyek ráadásul sokkal korábbi szöveg hagyományt őriztek meg, mint az, amelyből Vaszenko dolgozott, másrészt a különböző kéziratok összevetése magának a *Fokozatok Könyvének* a keletkezési történetét is új megvilágításba helyezte. Ez vezetett ahhoz az üdvözlendő és nagyszabású vállalkozáshoz, amely az orosz *N. N. Pokrovskij* akadémikus és az amerikai *G. D. Lenhoff* professzor (University of California, Los Angeles) vezetésével a kéziratok leltárba vételén túl célul tűzte ki egy olyan kritikai kiadás megjelentetését (ahogy a kiadvány címe is mutatja, a legrégebbi kéziratok alapján), amely a további kutatás alapját képezi. A legrégebbi kéziratok megnevezés három alapnak tekinthető forrást takar – ezek nemcsak nagyjából egyidőben (az 1560-as évek első felében), hanem azonos helyen is készültek, a moszkvai Csudov kolostor scriptoriumában.

A kritikai kiadás első két kötete (2007, 2008) az efféle kutatások módszertanának megfelelően közli az alapszöveget és a szövegvariánsokat. Az első kötet tartalmazza továbbá a nagyszámú kézirat bibliográfiai, könyvészeti (kötés formája, címlap stb) és legfontosabb paleográfiai adatait (*A. A.*

Szirenov tollából) valamint a szokásos bevezető tanulmányokat, melyeket a két szerkesztő jegyez; a második kötet végén név-és helymutató található. Az elvégzett munkára a koronát a 2012-ben megjelent harmadik kötet teszi fel, minthogy ez tartalmazza a *történeti filológiai* kommentárokat.

Ennek elkészítése során a kutatók három aspektust tartottak szem előtt. Az első a *filológiai-forráskutatási* szempont: az volt tehát egyrészt a cél, hogy úgy mutassák be a *Fokozatok Könyvét*, mint a különböző műfajú forráscsoportok (évkönyvek, szentek élete, csodatévő ikonok története stb.) anyagának speciális nézőpontból történő feldolgozását. A második szempont a *történeti-útmutató* jelleg kidomborítása volt: azaz oly módon közölni az egyes szövegrészekre vonatkozó releváns tényeket, amelyek „megvilágítják és kiegészítik a *Fokozatok Könyve* szövegét”. Ugyanis a tartalmi leírások sokszor olyan forrásokon alapulnak a szövegben (mint pl. az 1520-as években összeállított ún. Nyikon évkönyvön), amelyek átpolitizált/átideologizált (sőt, elferdített) módon adnak vissza olyan történéseket, amelyek pontosabban rekonstruálhatók más források révén. Ehhez a megközelítési szemponthoz tartoznak ugyanakkor olyan elemek is, mint a források kétféle datálása az Oroszországban (1700-ig) használt szeptember 1-jei évkezdés miatt. A történeti–kritikai megközelítést tükrözi természetesen az is, hogy amennyiben az egyes kommentárok készítői vitatják a *Fokozatok Könyvében* levő adott szövegrész állítását, abban az esetben a vonatkozó szakirodalomra történik hivatkozás a további tájékozódást megkönnyítendő. A könyv harmadik szempontja *ideológiai*: „Úgy bemutatni a *Fokozatok Könyvét*, mint a XVI. század közepének ideológiai dokumentumát.” A mű ideologikus jellege tükröződik a szövegek tendenciózus összeválogatásában, a szerkezeti tagolásban, valamint az egész narratíva értelmezési keretét adó teológiai premisszák kiválasztásában. Éppen ezt az ideologikus jelleget emelem ki részletesen recenziómban a forrásból vett idézet és a bevezető tanulmányok segítségével. Végezetül meg kell említeni, hogy a 3. kötet munkálatai közben elért tudományos eredmények hozadékanak (is) tekinthető az a 2011-ben megjelent könyv, amely a *Fokozatok Könyvéről* rendezett nagyszabású nemzetközi konferencia anyagait adja közre.¹

A *Fokozatok Könyve* azon ritka dokumentuma a XVI. századi orosz hatalmi ideológiának, amelynek (erős túlzással élve) elég elolvasni és értelmezni a bevezetőjét, és rögtön látjuk az ideológia lényegét. A bevezetőnek ugyanis már az első bekezdése tartalmazza azokat a teológiai premisszákat,

1. G. D. Lenhoff – A. M. Kleimola (eds), *The Book of Royal Degrees and the Genesis of Russian Historical Consciousness. Steppennaia Kniga Tsarskogo Rodosloviia i Genezis Russkogo Istoricheskogo Soznaniia*. Slavica, 2011.

amelyekből aztán a Rurik dinasztia tagjainak és Oroszországnak az üdvtörténete bontakozik ki. A mű címsora és az említett rész így hangzik:

„Elbeszélés az orosz uralkodók szent kegyességéről és az ő szent magjukról és másokról.

A cári genealógia fokozatainak könyve², amely az orosz föld Isten által megerősített uralkodóinak sugárzó kegyességében nyilvánult meg, akik bizony mint Isten által elültetett paradicsomi fák a folyóvizek mellett, az igaz hittel is megöntözve, isteni értelemmel és kegyelemmel felneveltetve és az isteni dicsőséggel megvilágosítatva, mint egy jól gondozott, szép levelű és virágzó, és bizony bő és érett termést hozó, jó illattal teli kertté váltak; nagygyá lettek és a magasba törtek, a bőséges gyermekáldás, mint aranyosan fénylő ágak révén terebélyesedtek, Istennek tetsző cselekedetek révén beértek, és mind a többől, mind az ágakból számosan különféle hőstettekkel, mint arany lépcsőfokokkal a mennybe érő létrán állhatatosan felkapaszkodtak, s ezáltal Istenhez való, akadálytalan felemelkedést szereztek úgy a maguk, mint az alattuk levők számára.”

A szerző tehát az Édenkerthez hasonlítja az uralkodócsalád megszületését, a kifejtés során pedig a források (korábban csak részben felsorolt) széles kavalkádjából válogatva, az azokból merített anyagokat összegyúrva generációról-generációra mutatja be a tökéletességhez, azaz az Istenhez való eljutás fokait a dinasztia egymást követő tagjainak személyén keresztül. Ennek a narratívának az időkeretét egyrészt a kereszténység felvétele (988), azaz Szent Vlagyimir (1. fokozat) uralkodása, másrészt IV. Iván regnálása (17. fokozat) adja az 1560-as évek elejéig. Az idézett bevezetőben szereplő metaforák ideológiai (és filológiai) háttérét Lenhoff világítja meg tanulmányában, s ezek a premisszaként szolgáló metaforák a következők: 1, víz, 2, fa, 3, létra.

1–2. Víz–Fa

A víz az idézett részletben magát a keresztséget szimbolizálja, amint azt a *Fokozatok Könyvének* tagolása is mutatja, hiszen az első keresztény uralkodó, Olga dicsőítésével kezdődik valójában a mű (Olga azonban nem kap külön fokozatot). A fák és az őket éltető víz-metafora forrását a következő bibliai részletben látja Lenhoff:

„Boldog ember az, aki nem jár gonoszok tanácsán, bűnösök útján meg nem áll és csúfolódok székében nem ül. Hanem az Úr törvényében van gyönyörűsége, és az ő törvényéről gondolkodik éjjel és nappal. És olyan lesz, mint a folyóvizek mellé ültetett fa, amely idejekorán megadja gyümölcsét, és levele nem hervad el...” (Zsoltárok Könyve 1: 1–3.).

2. Ebből a kezdősorból származik a mű közéletű elnevezése.

Az Úr által elültetett, növekvő és a Menny felé törő fa képe az ún. Jessze-fája ugyancsak bibliai eredetű motívumból táplálkozott. A Jessze-fája Krisztus felmenőit ábrázolja, ahol a fa Dávid apjának, Jesszének (Isai) az ágyékából nő ki, tetején pedig vagy Krisztus, vagy Mária és Krisztus látható. Ez a motívum gyakran szerepelt Bibliák borítólapjaként, ugyanakkor a Jessze-fáját sokszor az uralkodódinasztiák családfáinak képi megjelenítésére is alkalmazták, ahol, értelemszerűen, az adott dinasztiaalapító foglalta el Jessze helyét.

3. *Létra*: Ez a metafora Klimakosz (Lajtorjás/Létrás) Szent Jánosnak *A Paradicsom létrája* című, 7. században keletkezett művén alapult, amit már a XI. században lefordítottak egyházi szlávra, a XVI. században pedig számos másolat készült belőle. Klimakosz Szent János az Istenhez való eljutás 30 lépcsőfokát különböztette meg, amelyek „a szerzetes lelki tökéletesedését szimbolizálták”. (Azért éppen 30-at, mert Krisztus ebben az életkorban telt el a Szentlélekkel és ekkor kezdett el tanítani.) A bevezető szövegben a „különféle hőstetteknek” „arany lépcsőfokokhoz” való hasonlítása, amelyek így egy Mennybe érő *létrát* képeznek, az egyes Rurikida uralkodókra, illetve az ő kegyességükre vonatkozik.

Az imént vázolt metaforák adta keretben mozogva 17 fokozatban beszél el a *Fokozatok Könyvének* szerzője az orosz történelmet Vlagyimirtől IV. Ivánig – egyértelműen a bizánci szimfónia elvének jegyében. Pokrovszkij tanulmányában rámutat, hogy a vezérfonal a műben az egyházi és a világi hatalom szoros együttműködésének, sorsuk közösségének a hangsúlyozása volt, minthogy az egyházi hierarchia első embereinek tanácsa az uralkodók részére, valamint a metropoliták és az egész egyház imái „biztosítják a felső erők oltalmát” Oroszország számára. A dinasztikus szál ezért metropoliták, szentek életrajzával, csodatévő ikonok leírásával stb. bővül ki grandiózus üdvtörténétté. A szimfóniát tükrözte és egyben a narratívát is strukturálta a fejezetcímek által fémjelzett koncepció: ugyanis minden egyes fokozat nemcsak a dinasztia tagjainak, hanem egyben metropolitáknak a története is, amit a következő példával illusztrálhatunk: „*A második fokozat és két metropolita: Feopont és Ilarion... A hités és Isten által megtartott nagyfejedelemtől, Georgij Jaroszláv Vlagyimirovicsról.*”

Az uralkodók szoros együttműködése az egyházzal egyre növekvő szentséget kölcsönzött a dinasztia egymást követő tagjai számára, s a szentség, érthetően, az éppen életben levő uralkodó, IV. Iván személyében kulminált a *Fokozatok Könyvében*. Mint ahogy pedig Vlagyimir uralkodása fordulópont volt az ortodoxia történetében, aki a pogányságot a kereszténységgel cserélte fel, ugyanígy annak tekintették Iván uralkodását is, mivel Kazany

1552-es elfoglalása szintén különleges jelentőségű volt a kortársak számára az ortodoxia terjesztésében. Ez a megfontolás állt a grandiózus mű elkészítésének hátterében. Végül fontos rámutatni, Lenhoff nyomán, hogy a 17 fokozatra való tagolás tudatos volt a *Fokozatok Könyvében* – a számmisztika mozgatta. Az orosz tradícióban a 17 egyrészt a nagyböjti liturgia alatti meghajlások száma volt, másrészt azon próféták számát jelölte, akik megjósolták Krisztus eljövételét.

A *Fokozatok Könyve* a kritikai kiadás jóvoltából bizonyára további konferenciák és tanulmányok számára szolgáltat nyersanyagot, és közelebb visz számos még nyitott kérdés megválaszolásához.

N. N. Pokrovszkij – D. G. Lenhoff: Sztyepennaja knyiga carszkogo rodoszlovija po drevnyesim szpizskam. (A cári genealógia fokozatainak könyve a legrégebbi kéziratok alapján) vol. 1–3. Moszkva, Jaziki szlavjanszkih kultur, 2007. (596 o.) 2008. (559 o.), 2012. (470 o.)

Sashalmi Endre